

WAARACHTIGHEID

Paul van Geest

WAARACHTIGHEID

Levenskunst volgens Augustinus

Meinema-Averbode

www.uitgeverijmeinema.nl

Ontwerp omslag: Marion Rosendahl

ISBN 978 90 211 4277 7 (Nederland)

ISBN 978 90 317 3110 7 (België)

NUR 704; 734

D/2010/39/201

© 2011 Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

VOOR ISABEL EN VOOR SOPHIE

INHOUD

Woord vooraf	9
1. Inleiding	11
Gebruikte afkortingen	19
2. Gematigdheid. Augustinus' <i>De ordine</i> en <i>De beata vita</i>	20
Levensorde als weg tot inzicht en waarachtigheid	20
Orata's angst	25
Gematigdheid als <i>eye opener</i>	31
3. Toegepaste filosofie. De <i>Ordo monasterii</i> en het <i>Praeceptum</i>	36
Afvinkcultuur gelogenstraft	36
Huisregels in het <i>Praeceptum</i>	41
Evenwichtigheid, autonomie en geloofwaardigheid	47
Waarachtigheid	50
4. Eerlijkheid als drijfveer. De <i>mendacio</i> en <i>Contra mendacium</i>	59
De beperkingen en gevaren van taal	59
Leugens in de bijbel?	60
Het leugentje om bestwil en het streven naar waarachtigheid	63
Persoonlijke eerlijkheid en het publieke domein	66
De leugen, het 'kleed van figuurlijkheid' en de geloofsoverdracht	69
Waarheid en waarheid	71

5. Oprechtheid in de kerk. <i>De catechizandis rudibus</i> , het <i>Enchiridion</i>	75
Augustinus' realisme	75
Het nut en de last van onoprechtheid	78
Eerlijkheid als uitgangspunt voor de geloofs- belijdenis	82
Luisteren en handelen	83
Transparantie bij ambtsdragers	86
Waarachtigheid in andere levensstaten	89
De dubbele moraal van gehuwde mannen	92
6. Integriteit en andersdenkenden. Augustinus en de donatisten	95
Extremisme	95
De vrijblijvendheid van donatisten	96
Van dialoog naar dwang?	99
Dwang als opmaat tot vorming?	102
Twee visies op heiligheid	106
Tolerantie als lakmoesproef voor waarachtigheid	115
7. Integriteit en <i>integritas</i> . De ideale samenleving in <i>De civitate Dei</i>	120
De tragiek van het <i>saeculum</i>	120
De vrede tafel	124
8. Epiloog	129
Verantwoording	134
Noten	135
Literatuur	160
Register van werken van Augustinus	173
Register van zaken en personen	179

WOORD VOORAF

De woorden van Augustinus, in dit kleinood opnieuw tot leven gebracht door Paul van Geest, komen binnen zoals de Groningse troubadour Ede Staal eens over de geluiden van de vroege ochtend zong, als een klok 'die een knetter luidt in het matglas van mijn denken'.¹ Juist in onze tijd, waarin we met verwarring terugkijken naar de grootste crisis sinds de Depressie. Aan een totale ineenstorting van het financiële systeem lijken we door massief overheidsingrijpen ontsnapt, maar de gevolgen daarvan zijn pijnlijk en zullen lang naverken. Ondertussen lijkt het oude gedrag van primair op eigen beloning gerichtheid weer de kop op te steken. In de katholieke kerk komen na decennia van doofpotten voortdurend nieuwe schandalen naar boven van stelselmatig misbruik van kinderen door clerici. Uit de lessen van Augustinus valt op te maken dat 'de deugd ontbreekt als men snel winstbejag of genot nastreeft ten koste van het belang van anderen' (p. 16).

In een wereld waarin dit gedrag gemeengoed is geworden knetteren de woorden van Augustinus door ons verdwaasde denken. Augustinus bepleit gematigdheid, innerlijk evenwicht, waarachtigheid (overeenstemming van denken en handelen) en integriteit, gestoeld op een lange klassieke traditie en verbonden aan een zoeken naar God, of ook wel Waarheid. Paul van Geest waarschuwt dat het hachelijk is in Augustinus' werk antwoorden te zoeken op vraagstukken die zich specifiek in onze tijd aandienen maar in de zijne niet of anders aan de orde werden gesteld. Het helpt ons wel om de essentie van waarachtigheid en hoe deze te bereiken, beter te doorgronden. En dat is hard nodig.

Er klinkt in onze tijd immers een steeds luidere roep om bestuurders, leiders en organisaties die zich integer, waarachtig en met oog voor belangen van anderen gedragen. Waarden laten zich als woorden gemakkelijk opschrijven, maar daarmee is het gewenste gedrag nog niet binnen bereik. Daarvoor is meer nodig dan het opstellen van codes, het betuigen van spijt, het doen van mooie beloften en het afkondigen en navolgen van regels. Wie de weg naar integri-

teit en vertrouwen oppervlakkig en naïef inslaat, zal die deugdzame doelstellingen niet bereiken. Dat leidt tot een nog groter gezagsverlies, tot een inflatie van het spreken over integriteit. Paul van Geest komt ons hier met dit boek te hulp en tegemoet. Hij laat aan de hand van leven, denken en werken van Augustinus zien hoe waarachtige waarachtigheid ontstaat door het ontwikkelen van een evenwichtige, integere *habitus*. In plaats van in strenge en gedetailleerde voorschriften zoekt Augustinus het veel meer in het nastreven van deugden en grondhoudingen die gericht zijn op het zinvol lid zijn van een waardevolle gemeenschap. Die *habitus* staat voor een open, lerende en zelfkritische houding. Dat gaat niet zonder worsteling. Vandaag is dat niet anders dan meer dan 1600 jaar geleden.

Erik van de Loo en Jaap Winter²

1. INLEIDING

Als wij het werk van filosofen uit vroeger tijden of van kerkvaders raadplegen, zoeken wij vaak naar antwoorden op vragen die deze schrijvers zelf niet hebben gesteld. Dat is riskant. Vaak hebben wij onze eigen mening over de mens en maatschappij al gevormd en beschouwen wij werken uit de eerste eeuwen van het christendom als een mijn waaruit wij naar believen grondstoffen kunnen delven om ons eigen inzicht te onderbouwen. Op deze manier wordt aan de kerkvaders zelf niet altijd recht gedaan. Zeker het werk van Augustinus heeft men in de loop der eeuwen als *Fundgrube* gebruikt om leerstellige ideeën te onderbouwen of juist hieraan tegengestelde ideeën te ontkrachten.

Maar wie zonder vooropgezette bedoelingen bladert in Augustinus' werken wordt vaak verrast door zijn beschrijving van bijvoorbeeld het verschijnsel mens, die zichzelf een grote vraag is en die leeft in een gecompliceerde maatschappij en in een ondoorgrondelijke schepping tegelijk. Wat verder opvalt, is dat hij niet alleen de waarheid zocht, maar vooral ook waarachtigheid. Anders gezegd: de kerkvader was zich ervan bewust dat mensen geen toegang hebben tot de waarheid en de Waarheid als zij niet waarachtig leven. In preken, polemieken, brieven en bijbelcommentaren houdt hij zijn lezers of toehoorders voor dat niet de aanname of het belijden van het orthodoxe geloof *sec* het meest wezenlijk is voor een christen. Het streven, het eigen handelen in overeenstemming te brengen met wat men belijdt en in samenhang hiermee een eerlijk zelfbeeld en waarachtigheid in relaties te ontwikkelen zijn voor hem minstens zo belangrijk. Dit vormt in zijn idee de basis voor waarachtigheid in zijn kerk. De onderkenning van eigenlijke drijfveren die aan het handelen ten grondslag liggen, is voor hem een voorwaarde voor de totstandkoming van een waarachtige maatschappij. Of Augustinus in zijn vroegere werk nu het ontstaan van de schepping of in zijn latere geschriften het probleem van de erfzonde en het mysterie van de genade behandelt: al zijn werken worden gekenmerkt door een streven naar oprechtheid, eerlijkheid, authenticiteit en waarachtigheid.

Augustinus' hang naar waarachtigheid klinkt bijvoorbeeld door in de boeken van de *Confessiones* (*Belijdenissen*). In dit monumentale werk daalt hij af in zijn onderbewustzijn om tot erkenning van de schaduwzijden in zijn persoonlijkheid te komen. Nu schrijft hij deze boeken weliswaar met het edele doel zijn lezers te vormen en ervan te overtuigen dat zijn mens-, wereld- en godsbeeld de beste zijn. Maar de kracht van dit werk is er nu juist in gelegen dat in de beschrijving van deze afdaling een grote waarachtigheid weerklinkt. Augustinus wekt nergens de indruk dat hij de schijn ophoudt. Hij durft zichzelf eerlijk onder ogen te komen, hoewel opgemerkt moet worden dat hij de privacy van zijn voormalige concubine ten overstaan van zijn eerste, contemporaine lezerspubliek goed beschermt. Ook aan de dood van zijn zoon Adeodatus wijdt hij weinig woorden. Maar tegelijk schroomt Augustinus niet zijn drijfveren van weleer, die hij het meest beschamend vindt, te verwoorden. Nergens wekt hij hierbij de indruk, zoals de psychoanalyticus C.G. Jung zegt, de 'persona' – het personage in het klassieke theater – te gebruiken als een masker waarachter zijn eigen 'ik' schuilgaat.

Van waarachtigheid getuigt bijvoorbeeld zijn veelgeciteerde uitroep: 'Heer, maak mij kuis, maar nu nog even niet...'³ Treffender kan iemand de ervaren spanning tussen enerzijds een deugd die men als zodanig erkent en anderzijds de eigen drijfveren, waarin deze deugd veronachtzaamd wordt, niet weergeven. In tegenstelling tot bepaalde klassieke denkers onderkende Augustinus dat als mensen weten of voelen wat goed of deugdzaam is, dit nog niet betekent dat zij er ook daadwerkelijk naar streven. Ten koste van zichzelf lijkt hij in het geveugelde citaat zijn lezers de kracht en ambivalentie van de menselijke mogelijkheden te willen laten ontdekken. De acteur Robin Williams heeft eens gezegd dat God de mens hersenen en geslachtsorganen schonk, maar niet voldoende bloed om beide tegelijkertijd te laten functioneren. Dat lijkt voor de jonge Augustinus niet op te gaan.

Een van de meest indringende inzichten in zijn innerlijk biedt Augustinus eveneens in zijn *Confessiones*, als hij een perendiefstal in zijn jeugd beschrijft.⁴ Hij had geen honger, er was dus geen strikte noodzaak om die vruchten te stelen. En toch deed hij het. Hij wist dat het ongeoorloofd was. Hij wilde het ook niet echt. Maar toch zegt hij te hebben genoten van de zonde die hij beging. Zijn slechtheid

karacteriseert hij vervolgens wel als ‘afzichtelijk’. Maar hij schroomt niet in één en dezelfde zin te melden dat hij deze slechtheid liefhad. Aan het einde van zijn relaas vraagt hij zich af wat nu precies een loopje met hem had genomen. Hij komt er niet uit. Hij kan de zeer ingewikkelde en gekronkelde kluwen van menselijke wil en drijfveren bij hem zelf niet ontwarren.

Augustinus schroomt ook niet de neiging aan de kaak te stellen die in de hedendaagse psychologie wordt aangeduid als ‘idealiserende transferentie’. Het is de neiging om machtige, rijke of fysiek uitzonderlijke mensen te bewonderen en bij hen in het gevlij te komen, ongeacht hun morele status. Terugblikkend op zijn periode als hoogleraar en staatsretor in Milaan geeft hij namelijk te kennen dat hij niet overliep van eerlijkheid toen hij in zijn feestrede op de keizer in 385 vooral vleierij en leugens debiteerde. Hij onderkent dat hij zijn eigen waarachtigheid ondermijnde. Hij smeerde zijn stroop omdat hij nog niet had afgerekend met de neiging zichzelf geweldig te vinden en met het correlaat hiervan, namelijk het getob over het feit dat anderen hogere en betere posities bekleedden dan hijzelf. Zijn eigen ontwikkelingsgang overziende ontdekt Augustinus dat hij in Milaan een zelfverheffer en topper tegelijk was: een egocentrisch mens, niet in staat te luisteren naar of op te gaan in anderen.⁵ En al schrijft Augustinus zijn *Confessiones* ten behoeve van de vorming van anderen, bepaalde gedeelten vormen een fraaie adstructie van wat de voor-noemde C.G. Jung zei over jonge mannen: in de eerste fase van hun leven willen zij de wereld veroveren, maar in een tweede fase gaan zij zich realiseren dat de wereld er niet is om veroverd te worden maar om, onbaatzuchtiger, verbindingen met anderen in te leggen.

In zijn *Confessiones* is Augustinus dus niet te beroerd, in zijn streven naar waarachtigheid met ‘meedogenloze oprechtheid’ (P. Brown) af te dalen in zijn onderbewustzijn om zich vervolgens kwetsbaar en transparant op te stellen.⁶ Hij betoont zich waarachtig als hij de gang door zijn geheugen maakt en zijn lezers toont dat hij in zijn leven vol zelf waargenomen tegenstrijdigheden ook wroeging en schuld ervaart. Maar zoals gezegd: het gaat hem uiteindelijk niet om de autobiografische expressie van de autobiografische emotie alleen. Zonder naar zijn lezers te wijzen – hij schrijft immers over zichzelf – confronteert hij hen met de duistere kanten van het menselijk be-

staan, de 'dubbele wil', het gebrek aan zelfbeheersing, matigheid, integriteit of waarachtigheid. Indringender dan wie ook in zijn tijd confronteert hij hen met het feit dat zij rekening moeten houden met irrationele processen; met gedrag dat in eerste instantie buiten het bewustzijn omgaat. In *De Civitate Dei* (*De Stad Gods*) herleidt hij deze processen tot het 'niet redelijke gedeelte van de ziel'. Hij nodigt zijn lezers ook daar uit zich te identificeren met degene die uiteindelijk heeft ingezien dat matigheid, evenwichtigheid en eerlijkheid ten opzichte van de eigen drijfveren verband houden met waarachtigheid en met vrede op alle niveaus van het menselijk bestaan. Klaarblijkelijk heeft in zijn idee 'christen-zijn' niet zozeer te maken met het volgen van een aantal formele regels, maar met het streven naar matigheid, naar eerlijkheid, met het vermogen de eigen onvolmaaktheid onder ogen te zien en dus met waarachtigheid.

In de beschrijving van zijn drijfveren en wapenfeiten ontwikkelt Augustinus in de *Confessiones* als het ware een ethiek van de waarachtigheid. Ook als hij in andere werken eerlijkheid, integriteit of waarachtigheid op noemer brengt, is dit eigenlijk nooit in theoretische, objectiverende, intellectualistische beschouwingen. Zijn concrete ervaringen blijven er in doorklinken.

Tegelijkertijd was Augustinus ook geworteld in de traditie van een kerk die in de eeuwen vóór hem waarachtigheid als kwaliteitseis aan het leven had gesteld. Uit het werk van Irenaeus van Lyon blijkt bijvoorbeeld dat in diens tijd eerder nadruk werd gelegd op de eenheid in de kerk en de zuivere bedoelingen van hen die samenkomen in de eucharistie dan dat er verduidelijking van uitsluitingsregels op grond van afwijkende leerstellingen werd nagestreefd. Ook Hippolytus van Rome en Cyprianus van Carthago zien de eucharistie bijvoorbeeld als een samenkomst, waar mensen zichzelf buitensluiten als zij zich niet houden aan de concrete leefregels. Pas later, in de derde en vierde eeuw, werden op concilies en synoden meer expliciet dogma's afgekondigd en veroordelingen uitgesproken over dissidente groepen.⁷ Toch komt uit het werk van Augustinus ook naar voren dat in de periode van de grote concilies eveneens onwaarachtigheid bestreden werd omdat werd ingezien dat deze 'ondeugd' niet zozeer de eenheid van de kerk als wel haar geloofwaardigheid veel schade toebrengt. Jezus Christus zelf had immers de farizeeërs en

schriftgeleerden met hun onwaarachtigheid geconfronteerd toen hij, met woorden ontleend aan de profeet Jesaja, opmerkte dat het volk God weliswaar met de lippen eerde, maar met hun hart ver van God was.⁸ Zijn volgelingen, die de kerk zouden gaan vormen, hield hij voor dat reinheid niet werd bewerkstelligd door het ritueel wassen van de handen maar veeleer verband hield met de aandacht voor wat er in het innerlijk aan gedachten, gevoelens en krachten leven (cf. Matt. 15:12-20). Zeker de evangelist Matteüs beschrijft Jezus' optreden als aanklacht tegen 'huichelarij' (cf. Matt. 23:14-34). In het Grieks worden huichelaars *hypocritai* genoemd. Dit woord is afgeleid van het werkwoord *hypocrinesthai* dat in het theaterjargon 'een rol spelen' betekende. Christenen mogen volgens de evangelisten en Paulus dus niet als toneelspelers zijn, die achter hun masker hun ware 'ik' verbergen. Zij worden geacht waarachtig te leven omdat wie niet waarachtig leeft, ook niet van de waarheid kan getuigen (cf. 2 Kor. 7:14; 11:10; of Joh. 18:37).

In het licht van de geschiedenis en van Christus' opdracht aan de kerk beschouwd is het dus merkwaardig dat de waarachtigheid niet onder de kardinale deugden is gerekend. Op basis van een ordening van Plato rekende kerkvader Ambrosius, de leermeester van Augustinus, onder deze cruciale deugden de moed of dapperheid (*fortitudo*), de matigheid, gematigdheid, zelfbeheersing of bezonnenheid (*temperantia*), de rechtvaardigheid of rechtschapenheid (*justitia*) en de verstandigheid, voorzichtigheid of wijsheid (*prudentia*). Onder de theologale deugden, deugden die eerst ontvangen worden alvorens ze in praktijk gebracht kunnen worden, zijn sinds Thomas van Aquino traditiegetrouw het geloof, de hoop en de liefde gegroepeerd. Waarachtigheid ontbreekt. Maar deugden worden in verschillende tijden ook anders geformuleerd. Aristoteles zag een deugd als het midden tussen twee uitersten, tussen een teveel en te weinig. De stoïcijnen namen deze gedachte over, maar zagen alle deugden samenkomen in de *apatheia*, de onverstoorbaarheid. Augustinus stelde zich weer op het standpunt dat de overwinning op de *pathè*, opdat de rede kan regeren, een anomalie is. Hij vond het namelijk dwaas te zeggen dat de wijze geen medelijden mag hebben omdat medelijden lijden is.⁹ En Thomas van Aquino voegde de platoonse, aristotelische, stoïsche elementen samen tot het systeem van de voornoemde theo-